

Πολιτική Οικονομία

Νίκος Προγούλης

Παραγωγική και μη παραγωγική

Vs

χρήσιμη και άχρηστη εργασία

27, Ιουνίου 2013

Ενότητες:

[Είναι η κάθε εργασία χρήσιμη?](#)

[Adam Smith](#)

[Marx και ερμηνείες](#)

[Η “ορθόδοξη” νεοκλασική θέση](#)

[Paul Baran](#)

[Τι είναι λοιπόν η άχρηστη εργασία?](#)

[Τι μας αποκαλύπτει ο υπερτροφικός τομέας των υπηρεσιών](#)

[Βασική Βιβλιογραφία](#)

[Επόμενο (2^ο) μέρος] [Εντυπώσεις από το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ – Τυνησία 2013](#)

[Είναι κάθε εργασία χρήσιμη?](#)

Όσοι “τυχεροί” δουλεύουν σήμερα, αλλά και όσοι δούλεψαν κάποτε στη ζωή τους, δεν μπορεί παρά να αναρωτήθηκαν, έστω και φευγαλέα, με ποιόν, άραγε, τρόπο συμβάλλει η δική τους εργασία στον παραγόμενο πλούτο, ή γενικότερα, στην ευημερία των γύρω τους. Ο καθένας εργαζόμενος στη σύγχρονη εποχή, όπου η εργασία είναι ένα εμπόρευμα, ανταλλάσσει, για παράδειγμα, 40 ώρες μόχθου τη βδομάδα με έναν μισθό που, σε κανονικές συνθήκες, παρέχει σε αυτόν και σε όσους συντηρεί, στέγη, τροφή, ένδυση, αλλά και μετακινήσεις, ιατρική περίθαλψη, μόρφωση, κι ένα σωρό άλλα χρήσιμα ή ευχάριστα πράγματα. Η ερώτηση είναι, πόσο συμβάλλει αυτός ο ίδιος στην παραγωγή

όλων αυτών των χρήσιμων ή ευχάριστων ή, για οποιονδήποτε άλλο λόγο, απαραίτητων ή επιθυμητών πραγμάτων που προσφέρονται σε μια κοινωνία ?

Όποιος θέλει να αποφύγει αυτή την ερώτηση, μπορεί να υποστηρίξει ότι σε μια κατάσταση τόσο μεγάλου καταμερισμού εργασίας, κάθε εργασία έστω και πολύ έμμεσα κάπου χρειάζεται. Ωστόσο, ολοφάνερα δεν είναι έτσι. Ορισμένες εργασίες είναι παντελώς άχρηστες, όποιο κριτήριο κι αν βάλει κανείς, όμως για αυτές κάποιοι αμείβονται και με τον τρόπο αυτό καλύπτουν τις ανάγκες τους αγοράζοντας χρήσιμα προϊόντα ή υπηρεσίες που κάποιοι άλλοι παρήγαγαν.

Θα δώσω ένα παράδειγμα που, εκ πρώτης όψεως, δεν προσφέρεται τόσο για γενίκευση κι επομένως για θεωρητική αξιοποίηση, αλλά πάντως κάνει ξεκάθαρο ότι, κατ' αρχήν, υπάρχει άχρηστη εργασία, άρα, δεν μιλάμε στο κενό. Είναι η περίπτωση της “τρύπας του Κούβελα” στη Θεσσαλονίκη. Το 1986 ο τότε δήμαρχος της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε, προφανώς χωρίς κανένα σχέδιο, (ή, για να το πω διαφορετικά, με ένα σχέδιο που ακόμη κι ένα παιδί θα καταλάβαινε ότι είναι τελείως ανεφάρμοστο), να κατασκευάσει Μετρό στην πόλη του, που θα χρηματοδοτείτο, λέει, από τα έσοδα του Δημοτικού τηλεοπτικού σταθμού (!!!). Έτσι, άνοιξε μια τρύπα στη Θεσσαλονίκη, κι όταν τελείωσαν τα λεφτά του Δήμου, (οι κακοπροαίρετοι λένε “φαγώθηκαν”), σταμάτησαν και οι εργασίες. Η τρύπα δυσκόλεψε για χρόνια την κυκλοφορία στην πόλη, μέχρι που τελικά την ξαναέκλεισαν. Όσοι εργάστηκαν στο άνοιγμα της τρύπας, αμείφθηκαν, ωστόσο η εργασία τους δεν είχε καμία θετική επίπτωση στους υπολοίπους. Στην πραγματικότητα, η υπόλοιπη κοινωνία, θα μπορούσε να τους πληρώνει και να κάθονται σπίτι τους, και μάλιστα θα το προτιμούσε για να γλυτώσει την ταλαιπωρία των εργασιών.

Θέλω να πω με το πιο πάνω παράδειγμα, ότι η εργασία δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός, ούτε δικαιολογείται από το ότι κάποιοι αμείβονται και ζουν από αυτή: Θα πρέπει με κάποιον τρόπο να συμβάλλει στην κοινωνική παραγωγή. Αλλιώς, αν όλοι δουλεύαμε και πληρωνόμαστε κάνοντας άχρηστες εργασίες, θα πεθαίναμε, όλοι μαζί από την πείνα.

Με την ίδια λογική, προ λίγων ετών, μια ομάδα εργαζομένων στις εταιρείες του Μπάμπη Βωβού, ζήτησε απευθυνόμενη σε υπουργούς και στον τύπο, να κατασκευαστεί το γνωστό εμπορικό κέντρο στον Βοτανικό μαζί με το γήπεδο του Παναθηναϊκού, *όχι επειδή χρειάζεται, αλλά γιατί οι ίδιοι θα έμεναν στο δρόμο*¹. Αυτό το ίδιο επιχείρημα που συναντάμε σε πολλές περιπτώσεις όταν συζητείται δημόσια η κατασκευή διαφόρων έργων, ή εγκαταστάσεων, η ναυπήγηση υποβρυχίων, η λειτουργία μεταλλείων, ή άλλων εκμεταλλεύσεων, ότι πρέπει να γίνουν “για να βρει ο κόσμος δουλειά”, δεν στέκει από μόνο του. Το ίδιο ισχύει και για κάθε οικονομική δραστηριότητα που κυρίως γίνεται,

επί το λαϊκότερον, “για να κινείται το χρήμα”. Αν το συνολικό αποτέλεσμα μιας τέτοιας δραστηριότητας δεν είναι κοινωνικά επωφελές, αλλά η ωφέλεια περιορίζεται σε όσους θα εργαστούν ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο θα έχουν κάτι να κερδίσουν, (π.χ. απαλλοτριώσεις, ενοίκια, κλπ), τότε αυτό σημαίνει ότι κάποιοι άλλοι θα τους πληρώσουν χωρίς να πάρουν τίποτε, ή σχεδόν τίποτε, σε αντάλλαγμα.

Είναι λοιπόν βέβαιο ότι υπάρχουν άχρηστες εργασίες, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να εμβαθύνουμε στο ζήτημα αυτό, όχι για λόγους ακαδημαϊκούς ή ηθικούς, αλλά για πρακτικούς: Αν μια έρευνα αποκάλυπτε, για παράδειγμα, ότι ο μισός χρόνος εργασίας σε μια κοινωνία είναι άχρηστος, τότε, όλοι θα μπορούσαν με μια διαφορετική διεύθυνση που θα εξάλειφε την άχρηστη εργασία, να δούλευαν τον μισό χρόνο χωρίς να μειωθεί η χρήσιμη παραγωγή, κι επομένως διατηρώντας το ίδιο επίπεδο υλικής ευημερίας. Καθαρό κέρδος!

Εναλλακτικά, αν το πρόβλημα δεν είναι ο μεγάλος χρόνος εργασίας, αλλά η πλημμυλής κάλυψη των αναγκών μιας κοινωνίας, τότε μια στροφή από τις άχρηστες στις χρήσιμες εργασίες θα ανέβαζε το επίπεδο της υλικής ευημερίας ή / και της οικονομικής της ανεξαρτησίας. Για παράδειγμα, ακούμε ότι η Ελλάδα είναι ελλειμματική και εξαρτάται από εισαγωγές στον τομέα των φαρμάκων, των τροφίμων, της ενέργειας, ή των μηχανημάτων. Η ερώτηση είναι πόση εργασία πηγαίνει σε αυτούς τους χρήσιμους τομείς? Που πηγαίνει η εργασία του μεγάλου όγκου των εργαζομένων και για ποιο λόγο?

Επομένως, η πρακτική αξία της διερεύνησης της χρήσιμης / άχρηστης εργασίας είναι ότι μπορεί να προτείνει μια εναλλακτική κατανομή της εργασίας από δραστηριότητες που θα κριθούν άχρηστες σε άλλες χρήσιμες έτσι που:

- να μειωθεί ο συνολικός χρόνος εργασίας σε μια κοινωνία,
- να καλυφθούν πληρέστερα οι υλικές της ανάγκες
- να διασφαλιστεί ένας μεγαλύτερος βαθμός οικονομικής ανεξαρτησίας απέναντι σε τρίτους

Επειδή, φυσικά, ένα παρόμοιο ερώτημα απασχόλησε άλλους, και μάλιστα πολύ μεγάλους διανοητές, πολύ πριν από εμάς, ας δούμε τι έχουν να μας πουν.

Ο Adam Smith και ο Marx προσπάθησαν να διακρίνουν την παραγωγική από τη μη παραγωγική εργασία με διάφορα κριτήρια. Βεβαίως, η “παραγωγική εργασία” διαφέρει από τη “χρήσιμη εργασία” που εξετάζουμε εμείς εδώ, ωστόσο, οι σκέψεις περί της παραγωγικής και μη εργασίας είναι η καλύτερη αφετηρία για το θέμα μας.

Πολλοί θεωρούν ότι ο λόγος που οι Smith και Marx μίλησαν για “μη παραγωγική” και όχι για “άχρηστη” εργασία, είναι γιατί, κατά μια έννοια, *κάθε εργασία* είναι χρήσιμη, στο βαθμό που είναι μια σκόπιμη ανθρώπινη δραστηριότητα που κατατείνει σε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Έτσι, ακόμη κι αν ένας μόνο άνθρωπος επιθυμεί το αποτέλεσμα μιας εργασίας, τότε αυτή είναι χρήσιμη, αλλιώς, αν δηλαδή κανείς δεν την ήθελε, δεν θα γινόταν.

Αλλά βέβαια, γνώμη μας είναι ότι, υπάρχει μια παρεξήγηση εδώ: Μια εργασία που είναι χρήσιμη για ένα άτομο, μπορεί να είναι άχρηστη για την κοινωνία σαν σύνολο. Η εργασία ενός κλέφτη ή ενός παραχαράκτη, για να δώσουμε ένα ακραίο παράδειγμα, είναι χρησιμότερη για το ίδιο το άτομο, αλλά επιζήμια για τους άλλους.

Adam Smith

Για τον Adam Smith, το βασικό κριτήριο για να θεωρηθεί μια εργασία παραγωγική είναι το αν συμβάλλει, ή όχι στη συσσώρευση πλούτου. Παραγωγική είναι η εργασία που αποθηκεύεται: που γίνεται σήμερα για να ωφελήσει αύριο. Έτσι, η εργασία ενός τεχνίτη που εφαρμόζεται σε ένα υλικό, για παράδειγμα, στο ξύλο ώστε να γίνει καρέκλα είναι παραγωγική, γιατί αποθηκεύτηκε στο τελικό αντικείμενο, (το οποίο έτσι πήρε αξία), ενώ η εργασία ενός υπηρέτη εκπνέει αυτοστιγμεί και δεν συσσωρεύεται, άρα είναι μη παραγωγική. Με αυτό το κριτήριο του Smith, κάθε υπηρεσία είναι μη παραγωγική.

Κάθε αντικείμενο που περικλείει εργασία είτε θα αποδώσει μια υπηρεσία στο μέλλον, είτε θα ανταλλαχθεί με κάτι άλλο, άρα μπορεί να αγοράσει κάτι ίσης αξίας. Αντίθετα, οι υπηρεσίες επειδή καταναλώνονται τη στιγμή που παράγονται δεν μεταφέρουν καμία αξία στο μέλλον, δεν συμβάλλουν στη συνολική συσσώρευση, άρα είναι μη παραγωγικές.

Έτσι, στους παραγωγικά εργαζόμενους συγκαταλέγει ο Smith όλους τους “ταπεινούς εργάτες” όπως τους αποκαλεί, ενώ στους μη παραγωγικά εργαζόμενους τους πολιτικούς άρχοντες, τους αξιωματούχους της δικαιοσύνης και του πολέμου, αλλά και άλλους που ασκούν τιμητικά επαγγέλματα όπως τους κληρικούς, τους δικηγόρους, τους ανθρώπους του πνεύματος και τους καλλιτέχνες ακόμη και τους γιατρούς. Η εργασία όλων αυτών, λέει, μπορεί να είναι χρήσιμη ή απαραίτητη, αλλά δεν είναι παραγωγική γιατί δεν μεταφέρει τίποτε στο μέλλον.

Το δεύτερο αξιοπρόσεχτο σημείο στην ανάλυση του Smith, είναι η ποσοτική σχέση παραγωγικά και μη παραγωγικά εργαζομένων. Οι παραγωγικά εργαζόμενοι είναι ένας παραγωγικός συντελεστής που πρέπει να αυξάνει για να μπορεί να αυξηθεί η παραγωγή και ο πλούτος στο μέλλον. Έτσι, πρέπει ένα ικανό μερίδιο των μέσων διαβίωσης που παράγονται σε μια οικονομία να κατευθύνεται σε αυτούς ώστε να συντηρούνται και να πληθύνονται. Αν αντίθετα, ένα μεγάλο κομμάτι της παραγωγής καταλήγει στους μη παραγωγικά εργαζόμενους, τότε η μελλοντική παραγωγή θα φθίνει. Με τη λογική αυτή, η εργασία που παράγει αντικείμενα πολυτελούς κατανάλωσης που, κατά τεκμήριο, δεν εξυπηρετούν τη διαβίωση των παραγωγικά εργαζομένων, θα μπορούσε να θεωρηθεί μη παραγωγική.

Το ίδιο με τους παραγωγικά εργαζόμενους ισχύει και για τον μηχανικό εξοπλισμό μιας οικονομίας, πρέπει κι αυτός να αυξάνει. Ο Smith παρατηρεί ότι στις πλούσιες ευρωπαϊκές χώρες η αναλογία παραγωγικής – μη παραγωγικής εργασίας είναι ευνοϊκότερη από ότι σε άλλες φτωχές, που έχουν περισσότερους μη παραγωγικά εργαζόμενους. Στην ίδια λογική είναι και η παρατήρησή του ότι τόσο η γαιοπρόσοδος, (τα ενοίκια γενικότερα, θα λέγαμε σήμερα εμείς), όσο και οι τόκοι είναι χαμηλότεροι στις ανε-

πτυγμένες χώρες, πράγμα που σημαίνει ότι περιορίζονται τα εισοδήματα των μη παραγωγικά εργαζομένων, κεφαλαιούχων, τραπεζιτών, και ιδιοκτητών, προς όφελος των εργατών.

Πως μπορούμε να καταλάβουμε τα όσα μας λέει ο Adam Smith ?

Που στοχεύει ένα κεφάλαιο για την παραγωγική, και μη, εργασία σε ένα έργο που διερευνά τον πλούτο των εθνών ?

Είναι η διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας αξιολογικά ουδέτερη ? Προφανώς δεν είναι. Η παραγωγική εργασία είναι “καλή” και η μη παραγωγική είναι, αν όχι “κακή”, πάντως υποδεέστερη και συχνά παρασιτική. Βεβαίως ο Adam Smith κρατάει τις ισορροπίες μιλώντας περί “τιμητικών και απαραίτητων” επαγγελματιών που κάνουν κληρικοί, στρατιωτικοί, πολιτικοί, δικηγόροι, τραπεζίτες και άλλοι, αλλά όσον αφορά τον πλούτο του έθνους, κάνει την ξεκάθαρη διάκριση ότι η εργασία κάποιων ανθρώπων έχει *ευνοϊκή επίδραση στην οικονομία* και άλλων όχι. Γι’ αυτό και οι παραγωγικά εργαζόμενοι πρέπει να είναι πολύ περισσότεροι από τους υπόλοιπους.

Η ιδέα αυτή είναι καίριας σημασίας.

Ωστόσο, το κριτήριο που υιοθετεί ο Smith, περί εργασίας που αποθηκεύεται και μεταφέρεται στο μέλλον, άρα, είναι παραγωγική, ενώ εκείνη της παροχής υπηρεσιών που δεν μεταφέρεται δεν είναι, έχει περιορισμένη εμβέλεια. Είναι επαρκές για τη συγκεκριμένη εποχή όπου οι υπηρεσίες δεν έχουν ακόμη γίνει αντικείμενο επιχειρηματικότητας, κι επίσης, σπάνια καταναλώνονται από τους εργαζόμενους. Ευγενείς και αριστοκράτες που κατέχουν υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό ή στη βασιλική αυλή, ή έχουν μεγάλα ιδιοκτησιακά δικαιώματα προσφέρουν ανούσιες διοικητικές ή άλλες υπηρεσίες και συνήθως ζουν σπάταλα καταναλώνοντας παράλληλα άλλες πολυτελείς υπηρεσίες που προσφέρουν είτε απλοί υπηρέτες, είτε δάσκαλοι, ιατροί, καλλιτέχνες, κλπ. Στον αντίποδα αυτού του μοντέλου, η οικονομική δραστηριότητα των ανερχόμενων αστών απασχολεί εργάτες, όχι υπηρέτες, οι οποίοι τους αποφέρουν πλούτο παράγοντας υλικά αντικείμενα. Υπό αυτές τις συνθήκες μπορεί να στέκει το χοντρικό κριτήριο του Smith:

- εργασία για παραγωγή προϊόντων = παραγωγική,
- εργασία για παροχή υπηρεσιών = μη παραγωγική

Υπάρχει όμως μια πιο βαθιά ανάγνωση που δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε αν δεν είχαμε υπόψη και τη θέση του Marx που θα εκθέσουμε πιο κάτω.

Η πρώτη διαδικασία συμβάλλει στη μεγέθυνση του όγκου της καπιταλιστικής σφαίρας σε βάρος της παλαιάς οικονομίας των ευγενών και των φεουδαρχών. Ευνοϊκή επίδραση στην οικονομία έχει η εργασία όσων μένει μέσα στην καπιταλιστική οικονομική σφαίρα και συνεισφέρει στη διαρκή ανάπτυξή της. Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται όσοι εργάζονται για κάποιον εργοδότη που κερδίζει και επανεπενδύει τα κέρδη του στην παραγωγή. Αντίθετα, η δεύτερη περίπτωση, της “σπατάλης” αποτελεί εκκροή από τη διαδικασία της διαρκούς συσσώρευσης.

Με την ευκαιρία, είναι φανερό η επίθεση που κάνει ο Smith στους αντιπάλους της αστικής τάξης, συγκρίνοντας τον σπάταλο ευγενή με τον εργατικό επιχειρηματία αστό ο οποίος φέρει τα χαρακτηριστικά του *Homo economicus*.

Έτσι γίνονται κατανοητές φράσεις του όπως:

- Ο άνθρωπος πλουτίζει αν απασχολεί εργάτες και φτωχαίνει αν απασχολεί υπηρέτες.
- Ο εργάτης – ξυλουργός δεν κοστίζει τίποτε στο αφεντικό του διότι ο μισθός που του πλήρωσε θα επιστρέφει σε αυτόν και μάλιστα με κέρδος, ενώ ο μισθός του υπηρέτη ποτέ δεν θα επιστρέφει.
- Οι άρχοντες και οι πλούσιοι έμποροι ξοδεύοντας συντηρούν μη παραγωγικά εργαζόμενους ενώ ένας επιχειρηματίας συντηρεί παραγωγικούς εργάτες, κλπ

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι σε τελική ανάλυση οι έννοιες παραγωγικό – μη παραγωγικό, όπως και ορθολογικό – μη ορθολογικό σταθμίζονται από το κατά πόσο εξυπηρετούν ή αντιστρατεύονται μια συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ο Malthus, για παράδειγμα, υπερασπιζόταν την “υπερβάλλουσα” κατανάλωση των αριστοκρατών γιατί αποτέλούσε το βασικό κίνητρο μιας αυξημένης οι-

κονομικής δραστηριότητας. Στη φεουδαρχία, επομένως, η “πολυτελής” κατανάλωση συμβάδιζε με τη δεδομένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ο Adam Smith απαξιώνει την πολυτελή κατανάλωση γιατί είναι μη-παραγωγική στη νέα οπτική της αστικής τάξης πραγμάτων.

Σε κάθε περίπτωση, στον Adam Smith οφείλουμε την εξαιρετική παρατήρηση ότι δεν είναι

Marx και ερμηνείες

Η μαρξιστική συζήτηση σχετικά με την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία είναι μάλλον περίπλοκη. Ο ίδιος ο Marx δεν έγραψε συστηματικά για το ζήτημα αυτό, παρότι ολοφάνερα τον απασχολεί και επιστρέφει συχνά σ’ αυτό με διάσπαρτες αναφορές. Το γεγονός αυτό αφήνει περιθώριο για διαφορετικές αναγνώσεις, που δεν γίνονται μόνο στο πλαίσιο μιας “ακαδημαϊκής” συζήτησης περί του πως πρέπει να ερμηνευτεί ο Marx, αλλά, κυρίως γιατί πρόκειται για ένα ζήτημα ουσίας. Μια πτυχή του ζητήματος αυτού, που από μόνη της φτάνει για να εξηγήσει το έντονο ενδιαφέρον και τις σχετικές αντιπαραθέσεις είναι η ενότητα της εργατικής τάξης. Δηλαδή, το αν υπάρχουν θεμελιωδώς διαφορετικά συμφέροντα σε οικονομικό επίπεδο ανάμεσα στους παραγωγικά και μη παραγωγικά εργαζόμενους ή αν, κατά βάθος, το κοινό συμφέρον τοποθετεί και τις δύο ομάδες στην εργατική τάξη. Αν ισχύει το δεύτερο, τότε, παρά τις όποιες διαφορές, υπάρχει η δυνατότητα συμμαχιών από την άποψη των κοινωνικών αγώνων. Θα έλεγα, ότι σε πολλές περιπτώσεις, περισσότερο βαρύνουσα είναι η θέση σε αυτό το ζήτημα, κι από εδώ έπεται μια συμβατή αντίληψη περί του τι είναι παραγωγική και μη παραγωγική εργασία.

Έτσι, σύμφωνα με κάποιες αντιλήψεις κάθε εργαζόμενος που παράγει υπεραξία σε ένα καπιταλιστικό σύστημα είναι παραγωγικά εργαζόμενος, ενώ σύμφωνα με άλλες, πρέπει να γίνονται διακρίσεις παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας τέτοιες που να βάζουν ένα σύνορο ανάμεσα στην εργατική τάξη αφενός και τη

κάθε εργασία παραγωγική, και ότι οι μη παραγωγικά εργαζόμενοι ζουν από την εργασία όσων εργάζονται παραγωγικά. Ακόμη θα δούμε ότι διάφορες άλλες σχετικές ιδέες του, όπως η σύνδεση παραγωγής και συσσώρευσης επανέρχονται, αν και υπό διαφορετικό πρίσμα, στη μαρξιστική συζήτηση.

“νέα αστική” ή “μικροαστική” ή “νέα μεσαία” τάξη ή ο,τιδήποτε παρόμοιο, αφετέρου. Αυτή η δεύτερη τάξη, υποστηρίζεται ότι έχει έναν αντικειμενικό δεσμό που συνδέει τις τύχες της με εκείνες της άρχουσας τάξης.

Βεβαίως, πολλοί άλλοι παράγοντες πέρα από την παραγωγική / μη παραγωγική εργασία, μπορεί να διαφοροποιούν τα συμφέροντα εκείνων που εργάζονται, όπως το ύψος των αποδοχών, η ηλικία, η εκπαίδευση, οι δεξιότητες, η εθνικότητα, η φυλή, η θρησκεία, το φύλο, κλπ. Όπως αντίστοιχα, κάποιοι άλλοι παράγοντες μπορεί δρουν ενωτικά παρά τις μεγάλες διαφορές αποδοχών, εκπαίδευσης κ.ο.κ. Με λίγα λόγια, το ζήτημα της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας σχετίζεται, φωτίζεται και φωτίζεται, αλλά βεβαίως δεν καλύπτει το ζήτημα των τάξεων ή το που συμπίπτουν και που αποκλίνουν τα συμφέροντα των εργαζομένων. Ωστόσο ως ιδανικός στόχος δείχνει να παραμένει ένας τέτοιος προσδιορισμός της παραγωγικής / μη παραγωγικής εργασίας που θα ερμήνευε ικανοποιητικά, τουλάχιστον τις βασικές ομαδοποιήσεις ή διαφοροποιήσεις συμφερόντων.

Πίσω όμως στον ίδιο τον Marx και την παραγωγική εργασία.

Αρχικά, ο Marx υιοθέτησε, σε γενικές γραμμές, τις απόψεις του Adam Smith που είδαμε πιο πάνω, αλλά τις διατύπωσε με το δικό του τρόπο:

Αν η εργασία δημιουργεί υπεραξία για τον καπιταλιστή, είναι παραγωγική εργασία – αν

δεν δημιουργεί υπεραξία, τότε είναι μη παραγωγική.

Θυμίζουμε και πάλι ότι ο Marx δεν προσπαθεί να διαχωρίσει την κοινωνικά χρήσιμη από την άχρηστη εργασία όπως θα απασχολήσει εμάς πιο κάτω, αλλά την εργασία που είναι παραγωγική ή μη παραγωγική για ένα καπιταλιστικό σύστημα. Βεβαίως η πιο πάνω διατύπωση του Marx έχει κάποιες ουσιαστικές διαφορές με τη θέση του Smith διότι προϋπόθεση για να είναι η εργασία παραγωγική είναι η υπαγωγή της στο κεφάλαιο, ώστε να παράγει υπεραξία.

Ας σκεφτούμε δύο παραδείγματα:

- Ένας αυτοσυντηρούμενος αγρότης, που δεν απασχολεί προσωπικό, παράγει τρόφιμα που τα αποθηκεύει και θα τα καταναλώσει ο ίδιος με την οικογένειά του στο μέλλον ή θα τα πουλήσει σε μια αγορά.

- Ένας δάσκαλος ή ένας γιατρός εργάζονται ως υπάλληλοι σε ένα ιδιωτικό σχολείο ή νοσοκομείο.

Σύμφωνα με το κριτήριο του Adam Smith,

- Ο αγρότης είναι παραγωγικά εργαζόμενος αφού η εργασία του αποθηκεύεται με τη μορφή χρήσιμων πραγμάτων και μεταφέρεται στο μέλλον.

- Ο δάσκαλος ή ο γιατρός είναι μη παραγωγικά εργαζόμενοι γιατί η εργασία τους δεν μεταφέρει τίποτε στο μέλλον.

Αντίθετα, σύμφωνα με τον Marx,

- ο αγρότης είναι μη παραγωγικά εργαζόμενος γιατί δεν δημιουργεί υπεραξία για κανέναν

- ο δάσκαλος ή ο γιατρός είναι παραγωγικά εργαζόμενοι γιατί η εργασία τους δημιουργεί υπεραξία για κάποιον επιχειρηματία.

Να σημειώσουμε εκ προοιμίου, ότι η δική μας μετατόπιση του ζητήματος στο πεδίο της χρήσιμης και άχρηστης εργασίας πηγάζει, μεταξύ άλλων, από την ανάγκη να συμπεριληφθεί η εργασία και των δύο παραδειγμάτων στην ίδια κατηγορία της χρήσιμης εργασίας.

Ο Marx συμφωνεί με τον Smith όταν εκείνος διαπίστωνε ότι μη παραγωγική ήταν η εργασία των πολυάριθμων δημοσίων υπαλλήλων ενός

κράτους που, ειδικά την εποχή εκείνη, δεν είχε ακόμη προσαρμοστεί στις ανάγκες του καπιταλισμού. Επίσης, όσων ασχολούνται με την επίλυση διαφορών μεταξύ ανταγωνιστικών συμφερόντων εθνικών ή διεθνών (νομικό σύστημα, δικηγόροι, αστυνομία, στρατός, κλπ).

Ακόμη, ο Marx αρχικά υιοθέτησε και την άποψη του Smith ότι μη παραγωγική είναι η εργασία ατόμων που εξυπηρετούν την πολυτελή διαβίωση της ανώτερης τάξης. Στη συνέχεια όμως αναγνώρισε ότι οι ίδιες υπηρεσίες που καταναλώνονται από την ανώτερη τάξη θα μπορούσαν να προσφερθούν από άλλους καπιταλιστές με κέρδος. Αυτό δημιουργούσε υπεραξία κι επομένως ήταν παραγωγική εργασία. Έτσι, όπως είδαμε, αίρεται η διάκριση αγαθών – υπηρεσιών που έκανε ο Smith αφού και οι υπηρεσίες μπορούσαν να πωληθούν με κέρδος.

Όμως πιο σημαντική είναι η παρατήρηση του Marx ότι καθώς ο Καπιταλισμός ωριμάζει σαν σύστημα, εξαρτάται από όλο και περισσότερες εργασίες που δεν παράγουν τίποτε. Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι εργασίες που πηγάζουν από την ανάγκη πειθαρχίας στο χώρο εργασίας με την οποία επιφορτίζονται οι διευθυντές, οι προϊστάμενοι, κλπ, τα πολλά χέρια των μεσαζόντων, (εμπόρων), που εμπλέκονται στην αλυσίδα της παραγωγής, οι τραπεζικές εργασίες, κλπ. Όλες αυτές οι εργασίες έτρωγαν μέρος της υπεραξίας.

Σχετικά με το σημείο αυτό υπάρχουν πολύ διαφορετικές γνώμες, που όλες μπορούν να βασιστούν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, σε αποσπάσματα του ίδιου του Marx.

Ας δώσουμε με μερικά παραδείγματα εργασίας για να διευκολυνθούμε στις διακρίσεις από εδώ και πέρα:

1. Εργασία μιας οικιακής βοηθού που πληρώνεται ή μιας νοικοκυράς που ιδιοκαταναλώνεται

2. Εργασία ενός αγρότη που δεν απασχολεί άλλους εργάτες και καταναλώνει ο ίδιος τα προϊόντα του ή τα πουλάει σε μια αγορά

3. Εργασία ενός δημοσίου υπαλλήλου

4. Εργασία ενός δάσκαλου ή ιατρού που εργάζεται σε ένα ιδιωτικό σχολείο ή νοσοκομείο

5. Εργασία ενός εμποροϋπαλλήλου ή ενός υπαλλήλου τραπέζης

6. Εργασία ενός τεχνίτη σε μια επιχείρηση που κατασκευάζει σκάφη αναψυχής

7. Εργασία ενός εργάτη σε βιομηχανία όπλων

8. Εργασία ενός εργάτη σε ένα εργοστάσιο που παράγει τρακτέρ

9. Εργασία ενός επιβλέποντα τους εργάτες στο πιο πάνω εργοστάσιο

10. Εργασία ενός εργάτη σε ένα ελαιοτριβείο

Σύμφωνα με τα όσα έχουμε εκθέσει μέχρι τώρα οι εργασίες 1, 2, 3, δεν παράγουν υπεραξία άρα είναι μη παραγωγικές. Ας δούμε τι μπορεί να λεχθεί για τις υπόλοιπες.

Όπως είπαμε, όταν ο Marx μιλάει για παραγωγική και μη παραγωγική εργασία εξετάζει το ζήτημα μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, άρα, είναι ένα ζήτημα το αν επιτρέπεται να διαχωρίσουμε από την καθαυτό λειτουργία της παραγωγής κάποιες άλλες λειτουργίες όπως την κυκλοφορία των εμπορευμάτων και τη μετατροπή τους σε χρήμα που είναι απαραίτητες για την ολοκλήρωση του επιχειρηματικού κύκλου. Παρότι, υποστηρίζουν κάποιοι, για λόγους ανάλυσης οι λειτουργίες αυτές είναι απαραίτητο να διαχωρίζονται, σε επίπεδο τελικού σκοπού είναι άρρηκτα δεμένες. Επιπρόσθετα, η εξειδίκευση ορισμένων κεφαλαίων στη λειτουργία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων επιταχύνει τον κύκλο της παραγωγής ανεβάζοντας την αποδοτικότητα των καθαυτό παραγωγικών κεφαλαίων. Για όποιον αποδέχεται αυτή τη βασική θέση τότε όλοι οι εργαζόμενοι είτε στην παραγωγή, είτε στο εμπόριο, είτε σε τραπεζικές εργασίες, είτε αλλού, με την προϋπόθεση ότι παράγουν υπεραξία για κάποιον καπιταλιστή, είναι παραγωγικά εργαζόμενοι. Αυτή η θέση όπως είδαμε, βαδίζει αρμονικά με την άποψη του κοινού συμφέροντος όλης της εργατικής τάξης, σε όποιον τομέα κι αν απασχολείται. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη οι εργασίες των πιο πάνω παραδειγμάτων 4 – 10 είναι όλες παραγωγικές.

Η βασική αντίρρηση στην πιο πάνω άποψη είναι ότι ακόμη κι αν όλες, ή οι περισσότερες

εργασίες είναι απαραίτητες, πρέπει εντούτοις να διακρίνουμε σε παραγωγικές και μη, διότι ανάμεσα τους υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά. Βεβαίως και η εργασία ενός εμποροϋπαλλήλου μπορεί να αυξήσει το κεφάλαιο του εμπόρου για τον οποίο εργάζεται, αλλά από την πλευρά της κοινωνίας σαν όλο τίποτε δεν αλλάζει. Διότι αν, για παράδειγμα, σε μια εμπορική συναλλαγή ανταλλαχθούν 2 καρτέκλες με 1 τραπέζι, μπορεί ο ένας από τους δύο να αύξησε με αυτή τη συναλλαγή το κεφάλαιό του, αλλά η κοινωνία σαν σύνολο είχε και πριν και μετά τη συναλλαγή το ίδιο: 2 καρτέκλες και 1 τραπέζι. Αντίθετα, η εργασία που αναλώνεται στην παραγωγή των επίπλων αυξάνει τον πλούτο της κοινωνίας σαν όλο. Κάποιες λοιπόν εργασίες παράγουν πλούτο και κάποιες άλλες απλώς αλλάζουν την κατανομή του πλούτου. Η αύξηση του αριθμού των παραγωγικά εργαζομένων συνεπάγεται και αύξηση του πλούτου, ενώ η αύξηση του αριθμού των μη παραγωγικά εργαζομένων δεν αυξάνει τον πλούτο άρα, όσο μικρότερος είναι ο μη παραγωγικός τομέας μιας οικονομίας τόσο το καλύτερο για όλους. Με τη λογική αυτή λοιπόν ο τομέας του εμπορίου και των τραπεζών είναι μη παραγωγικοί τομείς. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, παραγωγική είναι η εργασία των παραδειγμάτων 4, 6, 7, 8, 10, δεν είναι παραγωγική η εργασία του παραδείγματος 5. Σχετικά με την εργασία του παραδείγματος 9, είναι πιο δύσκολη η διάκριση. Αν ο επιβλέπων απλώς επιβλέπει για λόγους πειθαρχίας η εργασία του είναι μη παραγωγική. Αν η επίβλεψη εντάσσεται στην καλύτερη οργάνωση της εργασίας τότε μπορεί να θεωρηθεί παραγωγική.

Αν τώρα δεχτούμε σύμφωνα με την πιο πάνω λογική, ότι ο τραπεζικός τομέας είναι μη παραγωγικός, μπαίνει το συναφές ερώτημα αν η κατασκευή ενός κτηρίου τράπεζας είναι παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι δεν είναι παραγωγική, αφού η τράπεζα δεν παράγει τίποτε, άλλοι λένε ότι είναι, διότι η παραγωγή κάθε αξίας χρήσης πρέπει να θεωρηθεί παραγωγική ανεξάρτητα από το πως θα χρησιμοποιηθεί η αξία.

Μια επόμενη διάκριση που πάει ακόμη παραπέρα, είναι το αν παραγωγική πρέπει να θεωρείται η εργασία που συμβάλλει στην περαιτέρω συσσώρευση του κεφαλαίου, ή αν αρκεί να

παράγει οποιεσδήποτε αξίες χρήσεις. Είδαμε ότι στον Adam Smith ο όρος “συσσώρευση” αναφέρεται κυρίως στην παραγωγή και προσωρινή αποθεματοποίηση των αγαθών. Εδώ η έμφαση δίνεται στην παραγωγή εκείνη που τροφοδοτεί την αέναη συσσώρευση του κεφαλαίου. Κάποιοι λοιπόν μαρξιστές θεωρούν ότι παραγωγική εργασία καθίσταται αυτή που παράγει αγαθά και υπηρεσίες τα οποία καταναλώνονται παραγωγικά, με άλλα λόγια, η εργασία της οποίας το προϊόν είναι ή μπορεί να γίνει πηγή νέας παραγωγής. Με αυτό το κριτήριο η εργασία που παράγει μέσα παραγωγής (εργοστάσια, μηχανήματα, κλπ), αλλά και αγαθά απαραίτητα για τη διαβίωση της εργατικής τάξης, (τρόφιμα, ρούχα, κατοικίες, κλπ), είναι παραγωγική. Αντίθετα, δεν είναι παραγωγική η εργασία που παράγει είδη πολυτελείας, όπλα, ή άλλες υπηρεσίες ή αξίες χρήσης που όμως στη συνέχεια βγαίνουν από το κύκλωμα της παραγωγής. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ξεκάθαρα παραγωγική είναι η εργασία των παραδειγμάτων 8, 10. Αντίθετα, ξεκάθαρα μη παραγωγική είναι η εργασία των παραδειγμάτων 6, 7. Σχετικά με το 4, στο βαθμό που η εκπαίδευση και οι υπηρεσίες στο χώρο της υγείας βελτιώνουν την ποιότητα και την παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού, πρέπει να θεωρούνται παραγωγικές εργασίες, πέραν αυτού του σκοπού όμως, όχι.

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι σε εποχές πρώιμου καπιταλισμού, η υπεραξία από την παροχή οποιουδήποτε αγαθού ή υπηρεσίας σε εξω-καπιταλιστικές τάξεις, (π.χ. ευγενών), θα πρέπει να θεωρηθεί παραγωγική διότι έβαζε νέα αξία στο καπιταλιστικό σύστημα συσσώρευσης.

Όταν όμως ο καπιταλισμός γίνεται το κυρίαρχο σύστημα, εργασίες που δεν συνεισφέρουν στη συσσώρευση πρέπει να θεωρούνται μη παραγωγικές για το σύνολο του καπιταλιστικού συστήματος. Οι υπέρμαχοι αυτής της άποψης θεωρούν τους μη παραγωγικούς εργάτες ως μια τροχοπέδη των πραγματικών συμφερόντων της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δηλαδή, ενώ είναι «απαραίτητοι» για τον καπιταλισμό, επιβραδύνουν τη συσσώρευση, αντιπροσωπεύοντας έτσι το υπέρμετρο κόστος των παράλογων αναγκών του καπιταλισμού. Η αποκάλυψη αυτού του παραλογισμού και ο υπολογισμός της «σπατάλης» σε εργατικό δυναμικό και πόρους, αποτέλεσαν τους βασικούς πυλώνες της μαρξιστικής κριτικής του καπιταλισμού για αρκετό χρονικό διάστημα, η οποία αντιπρότεινε ένα σύστημα κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας σαν τον καλύτερο δρόμο προς τη διαρκή οικονομική ανάπτυξη.

Ο Paul Baran είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση μαρξιστή οικονομολόγου, που υποστήριξε ότι η έννοια της παραγωγικής εργασίας πρέπει να βασίζεται στην “ανεξάρτητη και ορθολογική” κρίση για το τι είναι κοινωνικά χρήσιμο. Αυτή η θέση μας απεγκλωβίζει από τα στενά όρια της “παραγωγικής εργασίας” η οποία συνδέεται περισσότερο με το οικονομικό σύστημα το οποίο κάθε φορά εξετάζουμε, και ανοίγει έναν δρόμο προς την κατεύθυνση της “χρήσιμης εργασίας” που συνδέεται πιο άμεσα με τις ανάγκες της κοινωνίας. Πριν όμως από τον Baran ας δούμε τι λέει η ορθόδοξη νεοκλασική οικονομική θεωρία.

Η ορθόδοξη νεοκλασική θέση

Τα ορθόδοξα νεοκλασικά οικονομικά που διδάσκονται σε κάθε πανεπιστήμιο σήμερα στον κόσμο, δεν κάνουν διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας και, πολύ περισσότερο, ούτε μεταξύ χρήσιμης και άχρηστης. Κάθε εργασία είναι χρήσιμη και παραγωγική. Η αξία κάθε αγαθού ή υπηρεσίας είναι υποκειμενική, έτσι, εάν κάποιος είναι διατεθειμένος να πληρώσει για οποιαδήποτε εργασία, τότε η εργασία αυτή έχει αξία. Μάλιστα, η αξία κάθε εργασίας αντικατοπτρίζεται στην τιμή της, δηλαδή στον μισθό. Με τη λογική αυτή, όλες οι εργασίες των παραδειγμάτων που δίνουμε πιο πάνω, από το 1 έως το 10 είναι παραγωγικές, ακόμη και οι 1 και 2 που δεν είναι απαραίτητα πληρωμένες εργασίες. Η τιμή τους είναι το ποσόν που θα έπρεπε κανείς να πληρώσει για να αγοράσει αυτές τις υπηρεσίες ή τα προϊόντα αν δεν τα παρήγαγε μόνος του, αλλά τα προμηθευόταν σε μια αγορά. Συζητήσιμη είναι μόνο η εργασία Νο 3, του δημοσίου υπαλλήλου, στο βαθμό που υπάρχει ένα “σπάταλο”, “αναποτελεσματικό” ή “πελατειακό” δημόσιο που δεν λειτουργεί με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια. Άρα, με αυτή μόνο την επιφύλαξη, σύμφωνα με τη λογική της ορθόδοξης οικονομίας, κάθε εργασία είναι χρήσιμη και παραγωγική.

Στο σημείο αυτό, θα βοηθούσε μια γενικότερη θεώρηση του ζητήματος.

Είναι χαρακτηριστικό κάθε οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, και όχι μόνο του καπιταλισμού, να θεωρεί οποιαδήποτε εργασία ή δραστηριότητα εναρμονίζεται με τη λογική του, ως παραγωγική και χρήσιμη. Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό αν κάνουμε την ίδια διερεύνηση στο φεουδαρχικό σύστημα από το οποίο μας χωρίζει μια ασφαλής απόσταση. Στη φεουδαρχία, βλέπουμε ξεκάθαρα ότι ως “παραγωγικό”, “ορθολογικό”, κλπ είναι ό,τι συμβαδίζει με τη σταθερότητα και τη διατήρηση του φεουδαρχικού συστήματος. Αντιπαραγωγικό, σπατάλη, κλπ είναι ο,τιδήποτε αποτελεί εμπλοκή, ή είναι περιττό για τη διατήρηση της κυρίαρχης φεουδαρχικής κοινωνικής τάξης. Είδαμε για παρά-

δειγμα πιο πάνω, ότι ο Malthus υπερασπιζόταν την υπερβάλλουσα κατανάλωση της αριστοκρατίας για τον θετικό της ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα, ενώ οι οικονομολόγοι της αστικής τάξης όπως ο Adam Smith την απαξίωσαν ως μη-παραγωγική και παρασιτική. Όταν όμως η κριτική της προ-καπιταλιστικής κοινωνίας δεν ήταν πια επίκαιρη, και στην ατζέντα των οικονομικών κυριάρχησε η φροντίδα να εκλογικευτεί και να αιτιολογηθεί η νικηφόρα αστική τάξη πραγμάτων, η ερώτηση τι είναι “παραγωγικό” και τι “βασικό”, τέθηκε εκτός συζήτησης. Ο φεουδάρχης ιδιοκτήτης της γης και ο δανειστής είχαν αντικατασταθεί από τον επιχειρηματία και τον τραπεζίτη. Η έννοια της παραγωγικής / μη παραγωγικής εργασίας είναι ένα πολύ ισχυρό όπλο κοινωνικής κριτικής, που καλό είναι να το χρησιμοποιεί κανείς εναντίον των αντιπάλων του, αλλά βεβαίως πρέπει να το απαξιώσει όταν στρέφεται εναντίον του. Αναδεικνύοντας την “αγορά” στο μοναδικό κριτήριο ορθολογισμού και αποτελεσματικότητας, η νεοκλασική οικονομική σκέψη αρνείται να πάρει στα σοβαρά ερωτήματα σχετικά με τη βασική / μη βασική κατανάλωση, την παραγωγική / μη παραγωγική εργασία, κλπ. Η πολυτελής κατανάλωση αιτιολογείται ως “κίνητρο” για την ανάληψη επιχειρηματικότητας και ρίσκου, η μη παραγωγική εργασία αιτιολογείται ως έμμεση συνεισφορά στην παραγωγή, οι κρίσεις και η ανεργία αιτιολογούνται ως το τίμημα της προόδου, κ.ο.κ.

Μόνο υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, εκείνο μιας άλλης, ριζικά διαφορετικής κοινωνίας αυτά που θεωρούνται βασικά, παραγωγικά, ορθολογικά για μια αστική κοινωνία μετατρέπονται σε υπερβάλλοντα, μη-παραγωγικά, ανορθολογικά ή σπάταλα. Γενικά, μόνο μια ματιά που η αφετηρία της είναι εκτός της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων, και είναι γι’ αυτό απελευθερωμένη από τις “αξίες” της, την “πρακτική της ευφυΐα” και τα δικά της “αυτονόητα”, μπορεί να αποκαλύψει αντιφάσεις και κρυμμένες δυνατότητες.

Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι η άρνηση της κυρίαρχης οικονομικής ορθοδοξίας να διακρίνει

σε ένα καπιταλιστικό σύστημα τις παραγωγικές από τις μη παραγωγικές εργασίας κάμπτεται στην πράξη όταν το καλέσει η ανάγκη. Για παράδειγμα, σε περιόδους έκτακτης ανάγκης, ή πολέμου, γίνονται τέτοιες διακρίσεις καθώς οι εργαζόμενοι σε μη παραγωγικές εργασίες επι-

στρατεύονται ενώ οι παραγωγικά μένουν στις δουλειές τους. Επίσης, η κατανάλωση που ρυθμίζεται με δελτία τροφίμων και άλλων βασικών αγαθών κατανέμεται προς όφελος των παραγωγικά εργαζομένων.

Paul Baran

Ο Baran γράφει τις δεκαετίες του '50 και του '60 όπου η μεταπολεμική ανοικοδόμηση συνεχίζεται και κύριος στόχος είναι η οικονομική ανάπτυξη. Σήμερα ο στόχος της ανάπτυξης εκπίπτει στη συνείδηση όλο και περισσότερων για διάφορους λόγους, ο σημαντικότερος από τους οποίους είναι ότι κατάντησε αυτοσκοπός, μετατρέποντας την κοινωνία και τη φύση σε εξαρτήματα της οικονομίας. Παρότι και ο Baran θέτει ως απώτατο σκοπό την ανάπτυξη, εντούτοις, η ανάλυσή του έχει να μας προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία.

Αφετηρία του είναι η διερεύνηση της έννοιας του πλεονάσματος. **Πλεόνασμα** είναι αυτό που μένει αν από τη συνολική παραγωγή μιας οικονομίας αφαιρέσουμε τη συνολική κατανάλωση. Ταυτίζεται με την αποταμίευση ή τη συσσώρευση και εμφανίζεται ως πάγια στοιχεία κάθε είδους που προστίθενται στον πλούτο της κοινωνίας στην περίοδο που εξετάζουμε: περιλαμβάνει παραγωγικές εγκαταστάσεις και μηχανήματα, αποθέματα εμπορευμάτων, θετικό εξωτερικό ισοζύγιο, μπάρες χρυσού στο παρελθόν, ή, σήμερα πλέον, διεθνές χρήμα και συναφείς τίτλους.

Το πλεόνασμα, όπως το ορίσαμε πιο πάνω, είναι το πραγματικό πλεόνασμα μιας κοινωνίας. Ο Baran όμως εισάγει και την έννοια του δυναμικού πλεονάσματος, που είναι η διαφορά μεταξύ της παραγωγής που *θα μπορούσε* να επιτευχθεί σε ένα συγκεκριμένο φυσικό και τεχνολογικό περιβάλλον με τη βοήθεια των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών αφενός και του μεγέθους εκείνου που θα ονομάζαμε “βασική κα-

τανάλωση” αφετέρου. Η πραγματοποίησή του προϋποθέτει δραστικές αλλαγές στην κατανομή της κοινωνικής παραγωγής και σημαντικές κοινωνικές αλλαγές.

Το δυναμικό πλεόνασμα μπορεί να καταταμηθεί σε 4 μέρη:

- στην υπερβάλλουσα² κατανάλωση μιας κοινωνίας που κυρίως υπάρχει στην ανώτερη τάξη, αλλά σε ορισμένες πλούσιες χώρες και στη μεσαία
- στην απώλεια λόγω μη παραγωγικής εργασίας
- στην απώλεια λόγω ανορθολογικής και ζημιόγυνας οργάνωσης της παραγωγής
- στην απώλεια παραγωγής λόγω ανεπαρκούς ζήτησης ή οικονομικής αναρχίας στον καπιταλισμό.

Ο υπολογισμός αυτών των μεγεθών έχει δυσκολίες που δεν προέρχονται μόνο από την τεχνική δυσκολία κάθε σχετικής μέτρησης, αλλά και γιατί αναφέρονται σε μια νέα κατάσταση που υπερβαίνει τον ορίζοντα της δεδομένης σήμερα κοινωνικής τάξης και οργάνωσης.

Στη διερεύνησή μας περί της χρήσιμης εργασίας πρέπει να αφήσουμε εκτός το 4ο μέρος του δυναμικού πλεονάσματος όπως το θέτει ο Baran, και να αξιοποιήσουμε τα πρώτα 3. Μπορούμε να το κάνουμε αυτό, διότι εδώ δεν εξετάζουμε το πως θα μεγιστοποιηθεί το πλεόνασμα, έτσι το ζήτημα των κρίσεων υποκατανάλωσης, παρά την τεράστια σημασία του, επί του παρόντος δεν μας αφορά.

Τι μπορούμε να ορίσουμε ως άχρηστη εργασία?

Αν λοιπόν προσπαθήσουμε να δούμε το όλο ζήτημα υπό το πρίσμα μιας διαφορετικά οργανωμένης κοινωνίας που δεν παράγει για το κέρδος αλλά για να καλύψει τις ανάγκες των μελών της, και όπου μια σχετική ισοκατανομή αποτρέπει την υπερβάλλουσα κατανάλωση εκ μέρους ενός μικρού ποσοστού προνομιούχων, τότε, γενικά μιλώντας, άχρηστη είναι η εργασία που:

α) *χρειάζεται αποκλειστικά στο καπιταλιστικό σύστημα και θα απουσίαζε από μια διαφορετικά οργανωμένη κοινωνία*

β) *δεν συνεισφέρει ούτε καν έμμεσα στη βασική κατανάλωση, όπως κι αν αυτή οριστεί, και αμείβεται από το πλεόνασμα της κοινωνίας.*

Τα α, β είναι επί της ουσίας ταυτόσημα, απλώς φωτίζουν από διαφορετική μεριά το ζήτημα της χρήσιμης / άχρηστης εργασίας.

Μια σημαντική παρατήρηση είναι η εξής: αν μια εργασία, (όσο έμμεσα κι αν συνεισφέρει), δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί στο εναλλακτικό σύστημα που έχουμε κατά νου, τότε πρέπει να θεωρείται χρήσιμη. Από αυτή την άποψη η έννοια της χρήσιμης εργασίας είναι ευρύτερη από την έννοια της παραγωγικής εργασίας.

Σχετικά, ο Marx στο “Κεφάλαιο” κάνει μια ενδιαφέρουσα διάκριση. Λέει ότι οι πωλήσεις, οι αγορές, οι εισπράξεις, οι τραπεζικές εργασίες κλπ, είναι απαραίτητες σε ένα κεφαλαιοκρατικό σύστημα και οι κεφαλαιοκράτες πληρώνουν γι’ αυτές αλλά πρόκειται για μη παραγωγικές εργασίες. Το προτσές της παραγωγής περικλείει *faux frais*³, (μη παραγωγικά αλλά αναγκαία έξοδα). Παρόμοιο έξοδο είναι και η λογιστική. Υπάρχει όμως μια διαφορά ανάμεσα στα πρώτα έξοδα, που θα τα λέγαμε “εμπορίας” με μια ευρεία έννοια, και τα έξοδα της λογιστικής. Η ανάγκη για τα πρώτα πηγάζει από τη συγκεκριμένη μορφή της παραγωγής στον καπιταλισμό, ως παραγωγή εμπορευμάτων που παράγονται για να πωληθούν με σκοπό το κέρδος και όχι την κάλυψη αναγκών. Ενώ η λογιστική είναι απαραίτητη τόσο σε ένα κεφαλαιοκρατικό σύστημα, όσο και στην κοινωνικοποιημένη παρα-

γωγή. Στη συνέχεια ο Marx παραθέτει κάποιες σκέψεις για το ποιο σύστημα έχει μεγαλύτερες λογιστικές ανάγκες.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι *κάθε* σύστημα έχει ανάγκη κάποιες μη παραγωγικές εργασίες, εργασίες δηλαδή που είναι απαραίτητες απλώς για την ύπαρξη και την ομαλή λειτουργία του. Οι εργασίες αυτές μπορούν να κριθούν ως άχρηστες μόνο στο βαθμό που σε ένα άλλο σύστημα εκλείπουν ή είναι σημαντικά μειωμένες. Με πιο απλά λόγια, άχρηστος είναι ο όγκος της εργασίας που θα μπορούσαμε να γλυτώσουμε σε ένα εναλλακτικό σύστημα, για παράδειγμα, όχι η εργασία που κάνει το νομικό σύστημα στο σύνολό του, αλλά το τμήμα εκείνο των αντιπαράθεσεων των επιχειρηματικών συμφερόντων με την πολιτεία ή μεταξύ τους, ή για άλλες αιτίες, που εύλογα θεωρούμε ότι δεν θα υφίστανται σε μια διαφορετική κοινωνική κατάσταση.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από τους εργαζόμενους που κατά κύριο λόγο κάνουν άχρηστες εργασίες:

▪ **1η κατηγορία:** Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν όσοι, με την ευρεία έννοια, εργάζονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, δηλ στο εμπόριο και τον χρηματοπιστωτικό τομέα. Εδώ περιλαμβάνονται οι έμποροι και οι εμποροϋπάλληλοι, οι μεσίτες και οι κάθε είδους μεσάζοντες, οι εργαζόμενοι στις τράπεζες και τις ασφαλιστικές εταιρείες, οι χρηματιστές, οι κερδοσκόποι, οι εργαζόμενοι στον κρατικό ή ιδιωτικό τζόγο, οι διαφημιστές, οι διάφοροι σύμβουλοι πωλήσεων, οι εταιρείες marketing, κ.ο.κ. Στον 20ο αιώνα μεγάλωσε αισθητά αυτού του είδους η εργασία. Για τις ΗΠΑ, όπου υπάρχουν κάποια στοιχεία, γνωρίζουμε ότι από το 1948 έως το 1989 οι εργαζόμενοι στο εμπόριο αυξήθηκαν κατά 128%, ή από 10,7 εκατομμύρια σε 24,4. Το ίδιο διάστημα οι εργαζόμενοι σε τράπεζες και ασφάλειες αυξήθηκαν κατά 446% ή από 1,3 εκατομμύρια σε 7,1. Το ίδιο διάστημα οι παραγωγικά εργαζόμενοι αυξήθηκαν μόνο

κατά 24,5% ή από 33 εκατομμύρια σε 41,1. Οι αριθμοί αυτοί δεν περιλαμβάνουν σε όσους κάνουν άχρηστες εργασίες τους διάφορους προϊσταμένους στον τομέα της παραγωγής αγαθών, που αν ληφθούν υπόψη ανεβάζουν το ποσόν των μισθών για άχρηστη εργασία από 35% το 1964 σε 50% το 2000.

▪ **2η κατηγορία:** Στα πιο πάνω νούμερα επίσης δεν περιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι στην αστυνομία, το νομικό και το πολιτικό σύστημα που είναι η δεύτερη κατηγορία όσων κάνουν άχρηστες εργασίες, με την επιφύλαξη που διατυπώσαμε πιο πάνω, ότι δηλαδή σε κάθε περίπτωση θα χρειάζονται κάποιοι εργαζόμενοι σε αυτούς τους τομείς έστω και πολύ λιγότεροι. Οι στρατιωτικοί και οι εργαζόμενοι στον τομέα της πολεμικής βιομηχανίας ανήκουν επίσης εδώ. Όλες οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, όπως επίσης και ο Adam Smith, κατατάσσουν όλους τους πιο πάνω χωρίς καμία επιφύλαξη στους μη παραγωγικά εργαζόμενους. Ειδικότερα, σχετικά με τις δαπάνες του πολέμου, είτε σε μια υποθετική κατάσταση παγκόσμιου κομμουνισμού, είτε σε μια εξίσου υποθετική κατάσταση όπου όλα διευθετούνται με ειρηνικές οικονομικές συναλλαγές, η ανάγκη για στρατούς και όπλα εκλείπει τελείως. Αν όμως εμείς θεωρήσουμε ότι η εναλλακτική κοινωνία προς την οποία συγκρίνουμε τη σημερινή, δεν θα γίνει αυτόματα ένα παγκόσμιο σύστημα, κι επομένως θα έχει κάποιες ανάγκες άμυνας όντας μέσα σε έναν ανταγωνιστικό κόσμο, πρέπει να υπολογίσουμε και ένα ορισμένο ποσό εργασίας στον τομέα αυτό ως χρήσιμη εργασία. Ακόμη όμως κι έτσι, θα πρόκειται για μια πολύ μικρότερη κλίμακα δαπάνης από τη σημερινή, που οδηγείται από την μετεξέλιξη του στρατού σε επαγγελματικό, και τη γιγαντωμένη πολεμική βιομηχανία. Όσον αφορά τις ισχυρές χώρες, ένας λόγος για τον οποίο οι όποιες ανάγκες άμυνας θα μπορούσε να είναι ως δαπάνη ένα μικρό κλάσμα των σημερινών, είναι ότι συχνά οι υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες είναι εσωτερική ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος. Είναι, βεβαίως, δύσκολο να σταθμίσουμε ποιες θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως “υπερβάλλουσες” στρατιωτικές δαπάνες σε έναν ανταγωνιζόμενο καπιταλιστικό κόσμο και κατά πόσο τελικά οι δαπάνες αυτές

αντισταθμίζονται ή όχι από γεωπολιτικά και οικονομικά οφέλη που επιστρέφουν στη χώρα που τις κάνει. Από την άλλη μεριά, είναι βέβαιο ότι οι πολεμικές δαπάνες αποσυμφορίζουν τα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια διατηρώντας υψηλά για ένα μεγαλύτερο διάστημα το ποσοστό του κέρδους. Με άλλα λόγια, οι στρατιωτικοί εξοπλισμοί όπως και η κατάχρηση σε έργα υποδομής, είναι συχνά μια άχρηστη παραγωγή που δεν θα μπορούσε να διοχετευτεί στην κατανάλωση, γιατί αυτό προϋποθέτει αναδιανομή του πλούτου που η κυρίαρχη τάξη δεν είναι διατεθειμένη να δεχτεί, έτσι, απορροφάται από το δημόσιο διατηρώντας υψηλά τα επιχειρηματικά κέρδη. Τέλος, επειδή μεταξύ μέσων και σκοπών υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση, δηλαδή δεν καθορίζει πάντα ο σκοπός τα μέσα, αλλά και τα μέσα μεταβάλλουν τον σκοπό, τα υπερεξοπλισμένα μέρη τείνουν σε πολεμικές συγκρούσεις ωθούμενα από τη δυναμική των εξοπλισμών. Όσον αφορά τα μικρότερα κράτη, τα οποία συχνά εξαρτώνται στρατιωτικά και οικονομικά από τις ισχυρότερες χώρες, αυτά συνήθως σύρονται σε εξοπλισμούς και την αναγκαστική συμμετοχή του σε πολέμους της Δύσης σε διάφορα μέρη του κόσμου. Με τις πολεμικές τους δαπάνες δεν διασφαλίζουν τόσο την άμυνά τους, όσο πληρώνουν το αντίτιμο της υποτέλειάς τους. Τα κράτη αυτά θα μπορούσαν με πολύ λιγότερα έξοδα να οργανώσουν μια άμυνα προσαρμοσμένη στο έδαφός τους στηριζόμενα σε δικές τους τεχνολογικές δυνατότητες και δυνάμεις. Η ιστορία δείχνει ότι ο επιτιθέμενος συχνά πρέπει να καταβάλει μεγάλο τίμημα για να τα κατακτήσει. Συμπερασματικά, ένα πολύ μεγάλο μέρος άχρηστης εργασίας περικλείεται σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία εργαζομένων στους τομείς του νομικού και πολιτικού συστήματος, την αστυνομία και το στρατό καθώς και σε ιδιωτικές εταιρείες security, συστήματα παρακολούθησεων, ασφάλειας και τα συναφή, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι όλα αυτά δεν θα εκλείψουν τελείως. Όσο λιγότερο άνιση και εξουσιαστική είναι μια κοινωνία, τόσο λιγότερο χρειάζεται να απασχολεί ανθρώπους σε τέτοιους ρόλους. Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε μια παρατήρηση σχετικά με το ζήτημα της ενότητας της εργατικής τάξης που αναφέραμε πιο πάνω: Ενώ οι περισσότεροι εργαζόμενοι στον προηγούμενο τομέα της άχρηστης εργασίας και

ειδικότερα οι εμποροϋπάλληλοι, ή ο μεγάλος όγκος των εργαζόμενων σε χαμηλές ιεραρχίες σε τράπεζες, ασφαλιστικές κλπ, μπορεί να θεωρηθεί ότι, σε γενικές γραμμές, έχουν κοινά συμφέροντα με την εργατική τάξη για διάφορους λόγους, το αντίστροφο ισχύει για τον μεγάλο όγκο εργαζόμενων σε αυτή την κατηγορία. Πράγματι, κάποιοι εργαζόμενοι, οσοδήποτε ετερόκλητα επαγγέλματα κι αν κάνουν, μπορούν να μπουκ στην ίδια ομάδα υπό ένα διαφορετικό κριτήριο, εκείνο που τους κατατάσσει στον “στρατό του συστήματος”. Αυτός ο “στρατός” έχει κατώτερα, μεσαία και ανώτερα κλιμάκια και σε αυτά κατατάσσονται, οι εργαζόμενοι στην αστυνομία και τον στρατό, ο οποίος σήμερα προσανατολίζεται όλο και περισσότερο προς έναν συμπληρωματικό προς στην αστυνομία ρόλο, οι εργαζόμενοι στη δικαστική εξουσία, τον στρατευμένο τύπο των ΜΜΕ, την πολιτική εξουσία, σε “τεχνοκρατικές” θέσεις του συστήματος, σε πανεπιστήμια, σε ανώτερες διευθυντικές θέσεις επιχειρήσεων, τραπεζών, μεγάλων εθνικών ή διεθνών οργανισμών, λομππίστες, ιερατείο, κ.ο.κ. Παρότι εισοδηματικά η διαφορά μεταξύ όλων αυτών μπορεί να είναι τεράστια, η ένταξη κάποιου ακόμη και στα χαμηλότερα τμήματα αυτής της ιεραρχίας, π.χ. στην αστυνομία, προϋποθέτει μια υπαρξιακή προσχώρηση σε αυτό τον “στρατό της εξουσίας”, τέτοια, που τον διαχωρίζει σαφώς από την εργατική τάξη.

▪ **3η κατηγορία:** Ένα τρίτο τμήμα άχρηστης εργασίας εντοπίζεται σε όσους εργάζονται στο κομμάτι της υπερβάλλουσας κατανάλωσης, δηλαδή, στην παραγωγή ειδών πολυτελείας. Όπως είδαμε, τόσο ο Adam Smith όσο και μαρξιστικές απόψεις συγκλίνουν σε αυτή την κατεύθυνση. Πως όμως μπορούμε να βάλουμε ένα όριο ανάμεσα στη βασική και την υπερβάλλουσα κατανάλωση? Η ορθόδοξη νεοκλασική άποψη απορρίπτει αυτή τη διάκριση με τη λογική ότι προσβάλλει την “αυτονομία του καταναλωτή” ισοπεδώνοντας τις διαφορετικές ανάγκες και τα γούστα των ανθρώπων και δίνοντας σε έναν κρατικό ή κομματικό κομισάριο τη δυνατότητα να αποφασίσει εκείνος για το τι είναι βασικό και τι πολυτελές. Ο Baran, αφενός επισημαίνει ότι στην πραγματικότητα, ο “αυτόνομος καταναλωτής” συχνά υφίσταται ασφυκτική

πίεση από τεχνικές πωλήσεων, παραπλανητική διαφήμιση, κελεύσματα του life style, κλπ, που τον στρέφουν σε συγκεκριμένο καταναλωτικό πρότυπο, άρα, δεν είναι τόσο αυτόνομος όσο τον θέλει η σχετική θεωρία, αφετέρου υποστηρίζει ότι σε πρακτικό επίπεδο δεν είναι και τόσο δύσκολο να προσδιορίσουμε την “υπερβάλλουσα κατανάλωση”, αρκεί να καταβάλλουμε ένα μικρό κλάσμα της προσπάθειας που έχουν καταβάλλει οι οικονομολόγοι για να μετρήσουν π.χ. την “οριακή χρησιμότητα”. Σε φτωχές χώρες όπου το καταναλωτικό καλάθι των ανθρώπων ελάχιστα διαφοροποιείται, η βασική κατανάλωση μπορεί να οριστεί με όρους θερμίδων, βιταμινών και άλλων θρεπτικών συστατικών, ποσότητα ρουχισμού, τετραγωνικά μέτρα κατοικίας, καύσιμα, κλπ. Ακόμη και σε χώρες που το βιοτικό επίπεδο είναι υψηλότερο και το καλάθι διαφέρει αρκετά, μπορεί να γίνει μια εκτίμηση του εισοδήματος που εξασφαλίζει μια ικανοποιητική διαβίωση. Υπάρχουν, συνεχίζει ο Baran, στις ΗΠΑ πολλά ιδρύματα και κρατικές υπηρεσίες που κάνουν τέτοιους υπολογισμούς όπως το γραφείο στατιστικής της εργασίας, το κέντρο ερευνών των κοινωνικών οικονομικών στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, τα Ηνωμένα Έθνη, ο Οργανισμός διατροφής και γεωργίας, και πολλές άλλες υπηρεσίες. Εξάλλου, πρόκειται για έναν χώρο που μπορούν να γίνουν πολλές ακόμη έρευνες. Παρότι οι “αγνωστικιστές” απολογητές του status quo προτάσσουν την “αυτονομία του καταναλωτή” για να εμποδίσουν τέτοιες έρευνες, η βασική κατανάλωση προσδιορίζεται σε όλες τις χώρες σε περιόδους κρίσεων, πολέμων ή και μεταπολεμικής ανοικτοδότησης. Σε κανονικές όμως περιόδους, η υπερβάλλουσα κατανάλωση κατά μία έννοια επιδοτείται λόγω της ανάγκης των επιχειρήσεων να πουλήσουν όσο γίνεται περισσότερο: εκπτώσεις λόγω τζίρου στους καλούς πελάτες, εκπτώτικα κουπόνια, πακέτα κινητής τηλεφωνίας όπου όσο περισσότερο μιλάς τόσο λιγότερο πληρώνεις, κ.ο.κ. Η δική μας λογική λέει ότι η βασική κατανάλωση οποιουδήποτε αγαθού, ή η βασική χρήση οποιουδήποτε πόρου, θα πρέπει να κοστίζει το ελάχιστο δυνατόν και όσο η κατανάλωση αυξάνεται και πλησιάζει προς την κατάρχηση, θα πρέπει να κοστίζει ανά μονάδα περισσότερο. Σήμερα, αντίθετα, στους περισσότερους τομείς, η κατάχρηση επιδοτείται. Είναι

γεγονός ότι οι επιθυμίες των ανθρώπων διαφέρουν. Κάποιοι μπορεί να είναι σχετικά αδιάφοροι για την ένδυση και να ενδιαφέρονται περισσότερο για μια απολαυστική διατροφή, κ.ο.κ. Επίσης, δεν έχουμε όλοι τις ίδιες ανάγκες, για παράδειγμα, κάποιοι χρειάζονται ακουστικά βαρηκοΐας, άλλοι γυαλιά, κλπ. Όλα αυτά μπορεί να ληφθούν υπόψη στον προσδιορισμό της βασικής κατανάλωσης. Ωστόσο, δεν είναι απλώς ζήτημα γούστου το να θέλει κάποιος ελικόπτερο, σκάφος αναψυχής, πισίνα, πολυτελές αυτοκίνητο, ή σπίτι, πολύτιμα κοσμήματα, διαμονή σε πολυτελή Spa, υπηρετικό προσωπικό, κλπ, γιατί τέτοια αντικείμενα, ή υπηρεσίες θα τα ήθελε λίγο – πολύ ο καθένας. Η αδυναμία μιας κοινωνίας να διαθέσει πόρους για να έχει ο καθένας αντίστοιχα αγαθά, είναι που τα κάνει πολυτελή. Τέτοια αγαθά, κυρίως, έχουμε υπόψη μας όταν μιλάμε για υπερβάλλουσα κατανάλωση. Εννοείται, ότι το τι είναι πολυτελές και τι βασικό εξαρτάται όχι μόνο από τους διαθέσιμους πόρους και την τεχνολογία κάθε κοινωνίας, αλλά και από τις αξίες της. Γι' αυτό, έχει ενδιαφέρον η προσέγγιση της βασικής και υπερβάλλουσας κατανάλωσης μέσα από αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες της ίδιας της κοινότητας όπως τις περιγράφει ο Φωτόπουλος στην “Περιεκτική Δημοκρατία”. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι οι ανθρώπινες επιθυμίες δεν είναι ούτε απολύτως κατασκευασμένες, ούτε ανάγονται σε μια “αναλλοίωτη ανθρώπινη φύση”. Οι ανθρώπινες επιθυμίες είναι περίπλοκα ιστορικά φαινόμενα που αντανακλούν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε φυσιολογικές ανθρώπινες ανάγκες από την μια μεριά, και της επικρατούσης οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης πραγμάτων, η οποία υπαγορεύει “αξίες”, επιθυμίες, κανόνες συμπεριφοράς, ή προτιμήσεις από την άλλη. Αυτό συμβαίνει σε κάθε σύστημα και όχι μόνο στον Καπιταλισμό. Ωστόσο, στον Καπιταλισμό οφείλεται ότι αυτές οι “αξίες”, προτιμήσεις κλπ παίρνουν ένα ανταγωνιστικό και καταστροφικό περιεχόμενο, καθώς η θέση του οποιουδήποτε στην κοινωνική ιεραρχία προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το τι καταναλώνει. Πέρα από αυτό, η υπερβάλλουσα κατανάλωση μπορεί να πάρει μια διεστραμμένη τροπή όταν προέρχεται από την πίεση που ασκεί μια κατηγορία εταιρειών οι οποίες επενδύουν στο φόβο των ανθρώπων. Κλασσικό τέ-

τοιο παράδειγμα είναι οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο χώρο της υγείας, δηλαδή τα ιδιωτικά νοσοκομεία, οι φαρμακοβιομηχανίες, εταιρείες παραγωγής ιατρικών μηχανημάτων υψηλής τεχνολογίας, κλπ χρησιμοποιώντας κατάλληλα το αντίστοιχο επιστημονικό και ερευνητικό προσωπικό καθώς και τα media. Κάθε κλάδος θέλει να διευρύνει την αγορά του. Το παράδοξο σε αυτό το είδος των εταιρειών είναι ότι “μεγάλη αγορά” είναι μια κοινωνία με πολλούς ασθενείς. Έτσι, γίνεται μια συστηματική προσπάθεια για να μεταβληθεί η εικόνα μιας κοινωνίας για το τι σημαίνει “υγής” και “ασθενής”, τα σχετικά παραδείγματα αφθονούν. Παρόμοια αποτελέσματα έχει η προσπάθεια αύξησης των πωλήσεων από εταιρείες υπηρεσιών ασφάλειας, από ιδιωτικές φυλακές, όπου αυτές υπάρχουν, κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, ένα σημαντικό μέρος άχρηστης εργασίας κατευθύνεται στην υπερβάλλουσα κατανάλωση ότι μορφή κι αν αυτή παίρνει, και αν υπάρχει η βούληση, τότε υπάρχουν και οι τρόποι για να προσδιοριστεί το ύψος της.

▪ **4η κατηγορία:** Το επόμενο κομμάτι άχρηστης εργασίας είναι απλό σαν σύλληψη αλλά δύσκολο να μετρηθεί πρακτικά, κι έχει να κάνει με την ανορθολογική, σπάταλη, ή ζημιόγωνα οργάνωση της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Μιλώντας για σπατάλη κι ανορθολογισμό στην παραγωγή, εννοούμε μια σημαντική μείωση του όγκου ή της ποιότητας της παραγωγής σε σχέση με αυτή που θα μπορούσαμε να έχουμε με την ίδια ανθρώπινη προσπάθεια και πόρους. Κάτι τέτοιο μπορεί να οφείλεται είτε στην αδυναμία συντονισμού της παραγωγής στο “ελεύθερο” καπιταλιστικό σύστημα, είτε στην εσκεμμένη παραγωγή προϊόντων μειωμένης χρησιμότητας, ποιότητας, διάρκειας ή υπερβολικής και περιττής ποικιλίας προκειμένου να διασφαλίζονται μακροχρόνια οι πωλήσεις και τα επιχειρηματικά κέρδη. Ας ξεκινήσουμε από το πρώτο:

▪ Υπάρχουν συγκεκριμένες μελέτες που δείχνουν ότι πολλές μονάδες δουλεύουν κάτω του δυναμικού τους όχι μόνο σε τομείς που συρρικνώνονται αλλά και που αναπτύσσονται. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω έλλειψης συντονισμού μεταξύ των διαφόρων κλάδων. Γενικώς,

σε ένα καπιταλιστικό σύστημα, ο καθένας, χωρίς συνεννόηση, κάνει εκείνο που νομίζει ότι θα του αποφέρει κέρδος. Αυτό απαιτεί πέραν όλων των άλλων, μια σωστή εκτίμηση του τι θα κάνουν όλοι οι άλλοι, συνεργάτες ή ανταγωνιστές, κι επειδή αυτό είναι αδύνατο, κάποιες φορές οδηγούμαστε σε υπερπροσφορά, κι άλλες σε έλλειψη ή σε καθυστερήσεις σε διάφορα στάδια του παραγωγικού κύκλου. Αν όλα αυτά δεν ξεπεράσουν κάποια όρια, καλύπτονται από την αυξομείωση των τιμών και των αποθεμάτων έτσι που, βοηθούσης της οικονομικής θεωρίας, να φαίνεται εκ των υστέρων ότι οι επιχειρήσεις παρήγαγαν ό,τι ακριβώς ήθελε η κοινωνία. Όσοι είναι εντός των τειχών γνωρίζουν πολύ καλά τις τεράστιες αστοχίες στις προβλέψεις για το τι πρέπει να παραχθεί. Γενικώς, σε εποχές ευφορίας, εμφανίζεται ένα πλήθος εταιρειών που κατασκευάζουν με διαφορετικούς τρόπους και τεχνολογίες το ίδιο περίπου προϊόν. Όποιος, για παράδειγμα, επισκέφθηκε τα τελευταία χρόνια μια έκθεση φωτοβολταϊκών, θα πρέπει να εξεπλάγη από τον τεράστιο αριθμό εταιρειών που παράγουν το ίδιο ακριβώς πράγμα. Όλα αυτά σημαίνουν πολλαπλή σχεδιαστική προσπάθεια, πολλές διαφορετικές γραμμές παραγωγής, διαφορετικά ανταλλακτικά, κατακερματισμένες προμήθειες και μεταφορές, πολλή εργασία σε υποστηρικτικά τμήματα αφού κάθε εταιρεία έχει τις δικές της νομικές και λογιστικές ανάγκες, κ.ο.κ. Η περίοδος αυτή του *el dorado* κρατάει λίγο. Από όλες αυτές τις εταιρείες οι περισσότερες θα καταστραφούν, τεράστιες επενδύσεις θα πάνε χαμένες και τελικά θα μείνουν λίγες εταιρείες που σταδιακά θα συγκεντρώσουν την παραγωγή, σε μια δεύτερη φάση συρρίκνωσης κι “εξορθολογισμού” ή “δημιουργικής καταστροφής” όπως εξωραϊσμένα ονομάζεται αυτή η περίοδος δημιουργίας ολιγοπωλίων, έτσι ώστε να ξεχνιέται ότι κάποιοι ωφελούνται και κάποιοι καταστρέφονται. Αυτό συμβαίνει σε κάθε κλάδο. Για παράδειγμα, μόνο στη δύση, στις αρχές του 20ου αιώνα υπήρχαν πάνω από 130 αυτοκινητοβιομηχανίες για να επιβιώσουν τελικά οι λίγες που ξέρουμε σήμερα. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι μέσα από αυτή τη διαδικασία του αρχικού πολλαπλασιασμού των εταιρειών ξεπηδάνε φρέσκες ιδέες και τελικά επικρατούν τα καλύτερα προϊόντα. Στην πράξη δεν είναι καθόλου έτσι. Η ποιότητα και η τιμή του προϊόντος

είναι απλώς κάποιες από τις παραμέτρους που επηρεάζουν τη βιωσιμότητα μιας εταιρείας, και μάλιστα, όχι οι σημαντικότερες. Τα παραδείγματα είναι πάμπολλα, ειδικά για την αυτοκινητοβιομηχανία, είναι γνωστή η περίπτωση της εταιρείας Tucker στις ΗΠΑ που κατασκεύασε το 1948 ένα αυτοκίνητο κατά πολύ υπέρτερο του ανταγωνισμού, για να την κλείσουν εσπευσμένα με αθέμιτες νομικές, και πολιτικές πιέσεις καθώς και με την επιρροή τους στον τύπο οι “τρεις αδελφές” (Ford, General Motors, Chrysler). Όταν, τώρα, η παραγωγή “εξορθολογίζεται”, η αγορά λειτουργεί με ολιγοπωλιακό ή μονοπωλιακό τρόπο μεγιστοποιώντας τα κέρδη των επιχειρήσεων. Για αποφυγή παρεξηγήσεων, να τονίσουμε ότι είναι τελείως διαφορετικό ένα ιδιωτικό μονοπώλιο, από μια μονοπωλιακή μη κερδοσκοπική εταιρεία κοινής ωφελείας που δραστηριοποιείται, για παράδειγμα, στον τομέα της ενέργειας, της ύδρευσης, των μεταφορών, των τηλεπικοινωνιών ή αλλού. Για να επιστρέψουμε πάλι στο σύγχρονο Ελληνικό *el dorado* των φωτοβολταϊκών, αυτή τη φορά από τη μεριά όχι της παραγωγής αλλά της κατανάλωσης, ως αναλογιστούμε πόση σπατάλη υπάρχει στη σημερινή δημιουργία πολλών μικρών πάρκων, από διαφορετικούς “επενδυτές” με διαφορετικών τύπων πάνελ, όπου κάθε πάρκο θέλει τη δική του περίφραξη, τις δικές του κάμερες και τη δική του ασφάλεια, τα δικά του υποστηρικτικά μηχανήματα (inverter, τηλεφωνικές συνδέσεις για monitoring, κλπ), το δυσανάλογο κόστος ελέγχου, επισκευών και τακτικής συντήρησης, που αντιμετωπίζει μια μικρή μονάδα κλπ. Όλα αυτά μπορούν να συγκριθούν με μια άλλη κατάσταση όπου, για παράδειγμα, μια δημοτική επιχείρηση ηλεκτρισμού, (για να μην μιλήσουμε για μια δημόσια εταιρεία στο σύνολο της επικράτειας), θα είχε προγραμματισμένα επιλέξει την περιοχή των πάρκων θα είχε κάνει μαζικά τα χωματουργικά έργα, και την εγκατάσταση, θα έκανε μια στρατηγική συμφωνία προμήθειας φωτοβολταϊκών, (αν δεν τα παρήγαγε η ίδια), την οικονομία σε επίπεδο ασφαλείας, συντήρησης, επισκευών, κλπ. Άλλο πολύ καθαρό και διαχρονικό παράδειγμα ανορθολογισμού και σπατάλης είναι ο πυρετός ναυπήγησης πλοίων όταν οι ναύλοι κινούνται ανοδικά, και το μακροχρόνιο δέσιμο των πλοίων όταν αυτοί πέφτουν. Άρα, το πρώτο μέρος σπατάλης

και αναποτελεσματικότητας σχετίζεται με την έλλειψη οικονομικού προγραμματισμού και τη λειτουργία μονάδων με αντι-οικονομικό μέγεθος, χωρίς το τελευταίο να σημαίνει ότι όσο πιο συγκεντρωμένη είναι η παραγωγή τόσο καλύτερα τα αποτελέσματα. Αντίθετα, το μέγεθος κάθε παραγωγικής μονάδας πρέπει να αντιστοιχεί στο μέγεθος της κοινότητας που καλείται να εξυπηρετήσει.

- Το δεύτερο μέρος της σπατάλης προκαλείται από την παράλογη διαφοροποίηση των προϊόντων για λόγους marketing. Θα έπρεπε κάποτε να υπολογιστούν τα οφέλη κάποιων τυποποιήσεων που σήμερα αποφεύγονται καθώς η κάθε εταιρεία παριστάνει ότι προσφέρει στην αγορά κάτι “μοναδικό”. Το πεδίο αυτό είναι ευρύτατο καθώς μπορεί να περιλαμβάνει τυποποιήσεις σε ηλεκτρικές συσκευές, αυτοκίνητα, υλικά συσκευασίας, είδη καθαρισμού, είδη υγιεινής, κλπ.

- Ένα τρίτο μέρος σπατάλης προκαλείται από τους όλο και μικρότερους κύκλους ζωής των προϊόντων. Υπάρχουν προϊόντα που, πρακτικά, δεν χαλάνε ποτέ, όπως είναι, για παράδειγμα, τα ποιοτικά μαχαιροπίρουνα. Αν όλα τα προϊόντα είχαν τέτοια διάρκεια ζωής, ένα μεγάλο μέρος της εργασίας που πρέπει να καταβάλλει μια κοινωνία θα ήταν απολύτως περιττό. Σημαντικό στοιχείο ποιότητας για άλλα προϊόντα που υπόκεινται σε φθορά, πέρα από λειτουργικότητα, είναι η μακροζωία τους. Όντως, οι επιχειρήσεις ανταγωνίστηκαν στο παρελθόν σε αυτό το χαρακτηριστικό, μέχρι που ανακάλυψαν ότι αυτή η τακτική μειώνει τις πωλήσεις και τα κέρδη του κλάδου σαν σύνολο. Τις τελευταίες δεκαετίες ο ανταγωνισμός έχει περάσει σε άλλο επίπεδο, σε μια διαρκή, υποτίθεται, βελτίωση των χαρακτηριστικών και του design, έτσι, που τα προϊόντα να κρατάν λίγο και να αντικαθίστανται από νέα. Τα περισσότερα προϊόντα που στο παρελθόν θα κράταγαν δεκαετίες, σήμερα καλύπτονται από μια επιστημονικά υπολογισμένη εγγύηση λίγων ετών, που μόλις λήξει, εμφανίζονται και τα πρώτα προβλήματα. Η επισκευή και τα ανταλλακτικά είναι συνήθως τόσο ακριβά, που η αγορά ενός νέου “βελτιωμένου” μοντέλου φαντάζει ως η καλύτερη επιλογή. Σε περίπτωση που το προϊόν είναι μεγαλύτερης αξίας έτσι που να μην μπορεί εύκολα

να αντικατασταθεί, τότε ο καταναλωτής υποχρεώνεται να πληρώσει επισκευές και ανταλλακτικά σε τιμές μονοπωλίου. Πολλές εταιρείες κερδίζουν περισσότερο από την πώληση ανταλλακτικών παρά από την πώληση των ίδιων των προϊόντων. Σε συνδυασμό με την προηγούμενη τακτική που περιγράψαμε, αυτή της παράλογης διαφοροποίησης των προϊόντων και την ασυμβατότητα των ανταλλακτικών, ο κάθε πελάτης μπαίνει σε καθεστώς ομηρείας από μέρους του κατασκευαστή. Μια επόμενη τακτική που συμβάλει στη μεγιστοποίηση της αφαιμάξης κάθε πελάτη, (customer lifetime value, το ονομάζουν αυτό οι ίδιες οι εταιρείες), είναι η κυκλοφορία στην αγορά όχι της τελευταίας διαθέσιμης τεχνολογίας, αλλά μιας ενδιάμεσης, ελαφρά βελτιωμένης, όσο χρειάζεται για να παρακινεί τον πελάτη σε διαρκείς αντικαταστάσεις του μοντέλου που χρησιμοποιεί. Σε άλλα προϊόντα που λειτουργούν με διαφορετική λογική, π.χ. ρούχα και συναφή αξεσουάρ, για τις διαδοχικές αντικαταστάσεις φροντίζει η μόδα και το lifestyle. Συμπερασματικά, το είδος αυτό της σπατάλης στην παραγωγή προέρχεται ευθέως από τα αντικρουόμενα συμφέροντα παραγωγού και καταναλωτή. Ο καταναλωτής θα ήθελε να καλύψει τις ανάγκες του με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη, άρα, θα προτιμούσε ποιοτικά και μεγάλης διάρκειας προϊόντα, ενώ η επιχείρηση θέλει να πάρει από τον πελάτη όσο μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός του μπορεί και πάει σε μια λογική προϊόντων με όσο μικρότερους κύκλους ζωής γίνεται. Κάτω από αυτές τις συνθήκες υπάρχει ένα μεγάλο ποσό άχρηστης εργασίας στον τομέα της παραγωγής αλλά και της έρευνας. Πράγματι, τα οφέλη της έρευνας και της τεχνολογίας θα ήταν πολλαπλάσια αν δεν κατευθύνονταν από τα κέρδη των εταιρειών και την ανάγκη κυβερνητικού ελέγχου και καταστολής, αλλά από τις ανάγκες της κοινωνίας. Γνωρίζουμε ότι τα διεθνή καρτέλ με αμοιβαίες συμφωνίες χειρίζονται έτσι τις πατέντες που αυτές να μην λειτουργούν σαν κίνητρο για ανάπτυξη αλλά σαν ένα εργαλείο που τη φρενάρει και μειώνει την παραγωγή, ή που θέτει αγορές στον αποκλειστικό έλεγχο κάποιων εταιρειών. Τα παραδείγματα είναι πολλά, κάποια από αυτά παραθέτει ο Baran: Είναι γνωστό ότι προπολεμικά, ο “γάμος” της Αμερικανικής Standard Oil με τη Γερμανική I.G. Farben, με αμοιβαία επι-

βολή πατεντών, επιβράδυνε σημαντικά στις ΗΠΑ την ανάπτυξη της βιομηχανίας του συνθετικού καουτσούκ και στη Γερμανία τη βιομηχανία συνθετικών καυσίμων. Οι συμφωνίες της Du Pont με την ICI μοίρασαν την παγκόσμια αγορά αντί να την ανοίξουν στον ανταγωνισμό. Έρευνες έδειξαν ότι όταν η Du Pont ανακάλυψε μια χρωστική ουσία που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί τόσο για μπογιές όσο και για τη βαφή υφασμάτων, το ερευνητικό τμήμα της εταιρείας συνέχισε την έρευνα ώστε να βάλει τέτοια συστατικά στο προϊόν που προέκυψε, ώστε να γίνει ακατάλληλο για υφάσματα. Άλλες έρευνες γνωστοποίησαν τις ηρωικές προσπάθειες του ερευνητικού τμήματος της General Electric να μειώσει τη διάρκεια ζωής των μπαταριών, κ.ο.κ. Για όποιο πεδίο έρευνας κι αν μιλάμε, τα δυνητικά οφέλη για την κοινωνία φρενάρουνται από τα συμφέροντα των επιχειρήσεων που την χρηματοδοτούν.

- **5η κατηγορία:** Ας δούμε ένα ακόμη πεδίο άχρηστης εργασίας. Αναφέραμε προηγουμένως ότι οι επιχειρήσεις θα ήθελαν να πουλάνε προϊόντα που να χρησιμοποιούνται λίγο, και στη συνέχεια να αχρηστεύονται ή να ξεπερνιούνται έτσι ώστε να πουλάνε καινούρια. Ιδανικό θα ήταν ένα προϊόν που δεν είναι καθόλου φτηνό, κι όμως χρησιμοποιείται μία μόνο φορά! Το προϊόν αυτό υπάρχει: είναι το θέαμα, και το τέλειο παράδειγμα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Τεράστιες επενδύσεις θα γίνουν σε μια χώρα για μια τέτοια διοργάνωση και η επόμενη θα γίνει σε άλλη χώρα, κι όλα θα στηθούν πάλι από την αρχή. Στην ίδια κατηγορία μπαίνουν όλες οι μεγάλες διοργανώσεις του επαγγελματικού αθλητισμού, τα grand prix, αλλά και mega-συναυλίες κι άλλα θεάματα συμπεριλαμβανομένου ενός μεγάλου όγκου των κινηματογραφικών παραγωγών και των προγραμμάτων της τηλεόρασης. Πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι δεν μιλάμε για την τέχνη και τον αθλητισμό, ούτε καν για την ψυχαγωγία. Αυτά είναι σημαντικά κοινωνικά αγαθά. Αν τα μέλη μιας κοινωνίας απελευθερωθούν από τις άχρηστες εργασίες, αυτό θα γίνει για να διαθέσουν περισσότερο χρόνο, ανάμεσα σε άλλα, στη διασκέδαση, την καλλιέργειά ή τη φυσική τους άσκηση. Εδώ μιλάμε για την διαστρεβλωμένη και εμπορευματοποιημένη εκδοχή

που μπορούν να πάρουν αυτά τα αγαθά. Αγαθό είναι η συμμετοχή στον αθλητισμό ανάλογα με τις δυνατότητες και το κέφι του καθενός. Διαστρεβλωμένη εκδοχή του αθλητισμού είναι η καθήλωση σε θέση θεατή και η αντιπροσώπευση της αθλητικής δραστηριότητας από έναν επαγγελματία αθλητή που κάνει υπεράνθρωπα πράγματα αντί για εμάς. Αγαθό είναι η ενεργητική ενασχόληση με την τέχνη, η μόρφωση και η, με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, καλλιέργεια των ανθρώπων. Διαστρεβλωμένη εκδοχή όλων αυτών είναι παθητική έκθεση σε θεάματα όπου συνήθως καταναλώνει κανείς, δι' αντιπροσώπου, τη φαντασίωση μιας ζωής που θα ήταν λεφτά, σεξ, εξουσία, και βία, όπως λέει ο Καστοριάδης. Η βιομηχανία κατασκευής ειδώλων, στον τομέα του θεάματος, αθλητικού ή “ψυχαγωγικού”, η αντίστοιχη παραγωγή και τελικά η προβολή του σχετικού περιεχομένου, περικλείουν τεράστια ποσά άχρηστης εργασίας.

- Δεν είναι δυνατόν να απαριθμήσουμε εξαντλητικά κάθε είδος άχρηστης εργασίας, καθώς αυτή, μερικώς, υπάρχει σε κάθε τομέα. Αν και η εργασία στον τομέα της εκπαίδευσης, λόγω χάρη, είναι χρήσιμη εργασία, το μέρος εκείνο της εκπαίδευσης που δεν έχει να κάνει με εργασιακές δεξιότητες, ούτε με την καλλιέργεια, αλλά με την πειθαρχία και το σεβασμό στην εξουσία είναι άχρηστη εργασία. Σήμερα επιστήμες όπως η οικονομία και η κοινωνιολογία, κυρίως, αναπαράγουν την κυρίαρχη ιδεολογία. Αντίστοιχα, αν και η εργασία στον τομέα των κατασκευών, εν γένει, είναι χρήσιμη εργασία, όταν κινείται όχι για να καλύψει πραγματικές ανάγκες αλλά, για παράδειγμα, από κερδοσκοπία σε κατοικίες γεμίζοντας με πολυώροφα κτήρια και μεζονέτες κάθε γωνιά της Ελλάδας, που τελικά μένουν άδεια, τότε πρόκειται για άχρηστη εργασία. Όταν αυτό επιπρόσθετα συνδυάζεται με καταπάτηση της δημόσιας γης ή με την εσκεμμένη υποβάθμιση κάποιων περιοχών και την αναβάθμιση άλλων ώστε να κινούνται οι αξίες στο χρηματιστήριο των ακινήτων, ή όταν απλώς η κατασκευαστική δραστηριότητα κινείται από δυναμική ενός υπερτροφικού τομέα που κατά καιρούς θεωρήθηκε διέξοδος “ανάπτυξης” και απασχόλησης, όπως είδαμε να γίνεται με την “τρύπα του Κούβελα”, διάφορες σήραγγες και δρόμους ή τα εμπορικά κέντρα του

Βωβού, τότε ομοίως πρόκειται για άχρηστη εργασία. Η εργασία στον τομέα των μεταφορών, είναι εν γένει χρήσιμη, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό είναι μια ανάγκη του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος και τους διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Σχεδόν κάθε αντικείμενο, ακόμη και πολύ απλό, που βρίσκεται δίπλα μας, έχει ταξιδέψει χιλιάδες χιλιόμετρα για να φτάσει εδώ. Σε ένα διαφορετικό μοντέλο πα-

ραγωγής όπου πρωτίστως θα αξιοποιούντο οι τοπικοί παραγωγικοί πόροι, μεγάλο ποσό της εργασίας στις μεταφορές θα ήταν άχρηστο. Αυτό βεβαίως πρέπει να συνεκτιμηθεί με τη χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας σε μια τοπική μονάδα σε σχέση με μια άλλη π.χ στην Κίνα. Ακόμη όμως κι έτσι, η χρησιμότητα της εργασίας στις μεταφορές σχετικοποιείται.

Τι μας αποκαλύπτει ο υπερτροφικός τομέας των υπηρεσιών.

Στα πιο πάνω είδη άχρηστης εργασίας που περιγράψαμε, ως όγκος, δεσπόζουν οι δύο πρώτες κατηγορίες. Το προϊόν τους, με εξαίρεση την παραγωγή όπλων, εμφανίζεται στο ΑΕΠ ως “υπηρεσίες”. Υπηρεσίες είναι και η 5η κατηγορία, καθώς κι ένα κομμάτι της 3ης. Γενικώς, με τις υπηρεσίες υπάρχει το πρόβλημα ότι συχνά, παρασιτικές πρακτικές ιδιοποίησης του προϊόντος που παράγεται σε άλλους τομείς, μασκαρεύονται κάτω από τον όρο “υπηρεσίες”. Για παράδειγμα, αν ένας αγρότης παράξει μια ποσότητα ντομάτες και τις πουλήσει απευθείας σε έναν καταναλωτή 10 EUR, τότε καταγράφεται ΑΕΠ 10 EUR στον τομέα της γεωργίας. Αν ο ίδιος αγρότης πουλήσει τις ίδιες ντομάτες σε έναν έμπορο 10 EUR κι αυτός τις πουλήσει σε μια αγορά 50 EUR, τότε καταγράφεται ΑΕΠ 50 EUR: 10 ως αγροτικός τομέας και 40 ως “υπηρεσίες” εμπορίου. Ας ρίξουμε μια ματιά στον

όγκο των υπηρεσιών σε διάφορες χώρες για το 2010. Στην Ελλάδα, οι υπηρεσίες συνέβαλαν στο ΑΕΠ κατά 78,5%, ο πρωτογενής τομέας κατά 4%, και η μεταποίηση μαζί με τις κατασκευές, ο δευτερογενής δηλαδή, κατά 17,6%. Το εντυπωσιακό είναι ότι τα αντίστοιχα νούμερα και άλλων χωρών δείχνουν έναν υπερτροφικό τομέα υπηρεσιών, χωρίς βέβαια να φτάνουν την Ελλάδα.

	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής	Υπηρεσίες
ΗΠΑ	1,2%	22,2%	76,7%
Μ. Βρετανία	0,9%	22,1%	77,1%
Γερμανία	0,8%	27,9%	71,3%
Ελλάδα	4,0%	17,6%	78,5%
Σύνολο ΕΕ	1,8%	25,0%	73,2%

Μόνο σε κάποιες χώρες της Ασίας αντιστρέφεται η εικόνα.

	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής	Υπηρεσίες
Κίνα	9,6%	46,8%	43,6%
Ινδονησία	16,5%	46,4%	37,1%
Ταϊλάνδη	10,4%	45,6%	44,0%

Ας δώσουμε ένα αντίστοιχο παράδειγμα διεθνούς εμπορίου: ένα ζευγάρι παπούτσια που κατασκευάζεται στην Κίνα για λογαριασμό της Nike, εξάγεται με τιμή 10\$ και πωλείται στις ΗΠΑ 90\$. Η συνεισφορά στον δευτερογενή τομέα της Κίνας είναι 10\$ και στις υπηρεσίες των ΗΠΑ 80\$. Ο τεράστιος τομέας των υπηρεσιών στις ανεπτυγμένες χώρες σε μεγάλο βαθμό αντικατοπτρίζει την κυριαρχία των τραπεζών και του εμπορίου επάνω στην πραγματική παραγωγή, με άλλα λόγια αντικατοπτρίζει την κυριαρχία της άχρηστης εργασίας, επάνω στην χρήσιμη.

Η προσπάθειά μας να προσδιορίσουμε θεωρητικά τη χρήσιμη και άχρηστη εργασία φιλοδοξεί να διαγράψει σε πολύ αδρές γραμμές τι θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να λάβει υπόψη του όποιος ερευνητής θα ήθελε να τις μετρήσει. Αυτό είναι φυσικά ένα πολύ δύσκολο έργο. Ωστόσο, μια πολύ χοντρική προσέγγιση που θα μας έδειχνε για τι τάξη μεγέθους μιλάμε, θα μπορούσε να γίνει μέσω της σύνθεσης του ΑΕΠ, με κατάλληλες προσαρμογές, είτε για επιμέρους χώρες είτε παγκόσμια. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι οι κατ' εξοχήν χρήσιμες υπηρεσίες της υγείας, της παιδείας, των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών, δεν ξεπερνάν στη Ελλάδα το 25% του συνόλου των υπηρεσιών, αφήνοντας το υπόλοιπο 75% στο εμπόριο, το real estate, τις υπηρεσίες ασφάλειας, κλπ.

Αν, (ως υπόθεση εργασίας που σε εμάς πάντως φαίνεται εύλογη), το αποτέλεσμα που θα προέκυπτε ήταν ότι το 1/3 της εργασίας είναι χρήσιμη και τα 2/3 άχρηστη, αυτό θα σήμαινε ότι σε ένα εναλλακτικό σύστημα, θα μπορούσαμε όλοι να δουλεύουμε λιγότερο από 2 ημέρες την εβδομάδα διατηρώντας το ίδιο επίπεδο παραγωγής που υπάρχει σήμερα. Κάτι τέτοιο συνδυαζόμενο με μια μεγαλύτερη ισοκατανομή του παραγόμενου προϊόντος, σημαίνει ότι κερδισμένο θα έβγαινε όχι μόνο λόγω μείωσης του εργάσιμου χρόνου αλλά και αύξησης της υλικής ευημερίας τουλάχιστον το φτωχότερο 80% του πληθυσμού που σήμερα κατέχει μόνο το 16% του συνολικού πλούτου και σίγουρα χαμένο θα έβγαινε το πλουσιότερο 1% που σήμερα κατέχει το 40% του συνολικού πλούτου⁴. Αυτό εξηγεί και για ποιο λόγο η κυρίαρχη τάξη σήμερα επιμένει στο παρόν σύστημα.

Σημειώσεις:

1Για να χρειάζεται πραγματικά ένα εμπορικό κέντρο, θα πρέπει τα υπάρχοντα εμπορικά καταστήματα να μην επαρκούν. Η απλή μετατόπιση της πελατείας από μια εμπορική πιάτσα σε μια άλλη είναι συνολικά αδιάφορη: κάποιιοι θα χάσουν για να κερδίσουν κάποιοι άλλοι.

2Υπερβάλλουσα ή πολυτελής κατανάλωση είναι η κατανάλωση πέραν της βασικής

3Faux frais ο όρος προέρχεται από το tableau economique του Καινέ. (Quensay)

4Τα στοιχεία αυτά αφορούν τις ΗΠΑ αλλά στην Ελλάδα και άλλες χώρες της Δύσης η ανισοκατανομή είναι παρόμοιας τάξης, αν όχι μεγαλύτερη

Βασική βιβλιογραφία

Baran, P. *The political economy of growth*, Pelican Books, 1957

Harman, C. *Zombie Capitalism: Global Crisis and the Relevance of Marx*. Bookmarks Publications, 2009

Resnick A. & Wolf R. *KNOWLEDGE AND CLASS: A Marxian Critique of Political Economy*", The university of Chicago Press, 1987

Smith, A. *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Vol. 1*, Liberty fund, Indianapolis, 1981

Marx, C. *Το Κεφάλαιο, κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1979

Φωτόπουλος, Τ. (1999). *Περιεκτική Δημοκρατία*. Αθήνα: Καστανιώτης